

УДК 378(09)+930.1

О. КІРДАН

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УПРАВЛІНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ВІТЧИЗНЯНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються організаційні засади управлінської діяльності в університетах України ХІХ століття. Висвітлені основні положення університетських статутів 1804, 1835, 1863 й 1884 років та проаналізовані зміни внутрішньоуніверситетського управління, пов'язані з їх уведенням. Порушено питання щодо автономії університетів, окреслено зміст управлінської діяльності ректора, деканів та колегіальних органів управління.

Ключові слова: управління, університет, реформа, університетський статут, попечитель, ректор, автономія, історіографія.

Постановка проблеми. Період другої половини ХІХ – початку ХХ століття став надзвичайно важливим етапом в історії вищої освіти Російської імперії та українських земель, які входили до її складу, оскільки він ознаменувався низкою масштабних реформ. Дослідження внутрішнього політичного курсу держави щодо університетів, підготовки та запровадження статутів 1804, 1835, 1863 та 1884 років, а також питань, пов'язаних із зміною принципів та нормативно-правової бази управління, необхідні для відтворення цілісної картини реформ та модернізації вищої школи у ХІХ столітті.

Аналіз актуальних досліджень. На зламі епох університети України – Харківський, Київський та Новоросійський, займали провідні позиції серед інших університетів Російської імперії в обговоренні та вирішенні питань освіти й науки. Різні аспекти організації управління вітчизняними університетами ґрунтовно досліджені у роботах Л. Зеленської [5], С. Куліша [6], Т. Шаравари [16], Л. Яновського [17]. Незважаючи на те, що університетським реформам ХІХ століття присвячено чимало досліджень, у переважній більшості з них відсутній історико-педагогічний аналіз нормативного забезпечення організації управлінської діяльності, способів поєднання керівництва, що здійснювалось ректором та деканами, з роботою органів колегіального самоврядування. Необхідність розв'язання окреслених проблем зумовили вибір теми статті, **метою** якої є аналіз організації управлінської діяльності у вітчизняних університетах ХІХ століття.

Виклад основного матеріалу. Із створенням Міністерства народної освіти (1802 р.) та прийняттям «Попередніх правил народної освіти» (24 січня 1803 р.) на законодавчому рівні було окреслено нову систему освіти Російської імперії, чільне місце в якій займали університети як центри учбових округів. Згідно з «Попередніми правилами ...» державна система освіти складалась із чотирьох типів навчальних закладів: приходських училищ, повітових училищ, губернських училищ чи гімназій та університетів. Вся сукупність навчальних закладів імперії підпорядковувалась університетам, яких, за кількістю округів, повинно бути також шість. Таким чином, «Попередні правила...» стали своєрідним фундаментом, який засвідчив наміри імператора та уряду створити на території українських земель, що входили до складу Російської імперії, вищий навчальний заклад як науковий та навчальний центр Харківського учбового округу – Харківський університет.

На основі аналізу публікацій щодо становлення та розвитку Харківського університету [1; 6; 15; 17] та положень Статуту Імператорського Харківського університету (05 листопада 1804), можна зробити висновок, що в Україні ще на початку ХІХ століття сформувались основні принципи колегіального управління та університетської авто-

номії, які доповнювались системою достатньо гармонійних відносин з державними органами управління.

Суттєве звуження автономії та водночас збільшення державного впливу на діяльність університетів відбулося із прийняттям статуту 1835 р., згідно з яким професори та ад'юнкти затверджувалися на посади міністром, який міг призначити їх без рекомендації ради. На інші посади в університеті призначав попечитель відповідного учбового округу, що значно звужувало права ректора, деканів, органів колегіального самоврядування щодо внутрішнього університетського управління. Однак, право заміщення викладацьких вакансій (доцентів) залишилося за університетською радою, до якої претендент до обрання повинен був представити свої наукові праці та прочитати три пробні лекції

Посилення у 50-х роках XIX століття охоронних тенденцій значною мірою вплинуло на організацію управління навчальною діяльністю. Так, одним із документів, що коригував зміст навчання в університетах, стала «Інструкція ректорам університетів та деканам» (01 січня 1850 р.), яка зобов'язувала професорів представляти детальні програми навчальних дисциплін на затвердження факультетських зборів та ректора.

Історико-педагогічні джерела свідчать, що суперечливі події кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX століття широко представлені в монографіях, пресі, публіцистиці, лекціях та стали яскравим свідченням боротьби за скорочення контролюючих органів та розширення автономії (Д. Каченовський, М. Пирогов, Ф. Устрялов), поновлення участі професорів в управлінні університетами (О. Головнин), протистояння між чиновниками, як суб'єктами управління державною системою освіти, та провідними вченими (Д. Писарєв, І. Соловйов, П. Редкін). Таким чином, на початку 60-х років XIX століття урядова політика в галузі вищої освіти та суспільні перетворення зумовили необхідність реформування вищої школи.

Після тривалого обговорення 18 червня 1863 року було підписано найпрогресивніший (з погляду як представників тогочасної інтелігенції, так і сучасних дослідників) статут, дія якого поширювалась на п'ять університетів Російської імперії, два з яких, Харківський і Київський, функціонували на території сучасної України [7].

Згідно статуту 1863 р., управління університетом здійснювалося ректором (§ 4) та університетською радою (§ 5) [7]. Університетська рада обирала всіх посадових осіб: ректора, деканів, проректорів (або інспектора), професорів та інших викладачів, університетських суддів. Рада мала вирішувати всі питання учбового та наукового характеру. Під час засідань університетської ради велися протокольні записи, й на підставі її рішень, що відповідним чином оформлювались, відбувалася діяльність університету.

Університетська рада обговорювала питання, які вносилися циркулярними пропозиціями міністра народної освіти, попечителем учбового округу, факультетськими зборами. Особливо напруженою була робота університетських рад в перші роки після прийняття статуту, коли розроблялися численні правила й інструкції. Так, на засіданні 29 липня 1863 р. рада Харківського університету, відповідно до положень статуту, приймає рішення про негайне складання інструкції для діяльності проректора або інспектора; правил про порядок стягнення, розподілу та використання грошової суми, яка збиралася за слухання лекцій; правил про прийом студентів до університету; правил про допущення сторонніх осіб до слухання лекцій та стягнення з них оплати; про обов'язки студентів та порядок в університеті; правил про покарання студентів за порушення цих обов'язків; правил щодо діловодства в університетському суді [13, с. 3]. Безпосереднє складання цих інструкцій та правил було доручено ректору і деканам, а двох останніх правил – членам юридичного факультету [13, с. 3-4].

Університетські ради, за статутом 1863 р., розробляли та затверджували правила щодо прав ректора як голови ради. Оскільки § 44 університетського статуту містив загальні положення про обов'язок ректора наглядати за збереженням порядку на засіданнях ради, контролювати виконання обов'язків мали право самі ради. Так, напри-

клад, рада Харківського університету на засіданні 7 березня 1867 року, відповідно до чинного законодавства, що визначало діяльність колегіальних установ імперії, розробила й затвердила права ректора як голови університетської ради [10, с. 54]. Університетські ради розробляли та затверджували правила про порядок розгляду та вирішення справ на своїх засіданнях [11, с. 136].

Суттєві зрушення в організації навчальної роботи університетів, відповідно до положень статуту 1863 р., сприяли збільшенню кількості кафедр на всіх факультетах та поглибленню подальшої спеціалізації. Так, в університетах, які не мали медичного факультету, кількість кафедр була меншою: в Новоросійському університеті – на 36 кафедрах працювало 38 професорів й 24 доценти [4]. Реорганізація та структурна перебудова кафедр призвела до подальшої спеціалізації навчання, наблизила структуру факультетів до рівня, якого досягла тогочасна наука. Університетські ради використовували своє право розподіляти факультети на відділення, а навчальні предмети на обов'язкові та необов'язкові, що забезпечувало в подальшому розвиток та поглиблення спеціалізації навчання, сприяло становленню на теренах України професійної освіти.

Зростання кількості кафедр значно збільшувало й чисельний склад професорів та викладачів. Якщо за статутом 1835 р. в п'яти університетах їх було 265, то тепер їх мало бути 443 (без позаштатних викладачів) [4, с. 378]. При цьому, як і в попередній період, в статуті 1863 р. було зазначено, що жоден викладач не може обіймати посади на двох кафедрах, за винятком особливих випадків, та й то не більше ніж на один рік (§ 84) [4]. За другу кафедру, з дозволу попечителя, особа отримувала винагороду у розмірі не вище половини належної платні.

Уведення в дію статуту сприяло розвитку матеріально-технічної бази університетів, адже вчені ради мали право спрямовувати спеціальні кошти на створення кабінетів, лабораторій, музеїв. Збиралися такі кошти, головним чином, за рахунок оплати за слухання лекцій та визнавалися невід'ємною власністю університету (§ 42), а їх залишки, що не були витрачені протягом року, не забиралися до державної скарбниці, а могли бути використані у майбутньому на потреби університету.

Університетські ради затверджували програми конкурсів на заміщення вакантних кафедр, які розроблялися відповідними факультетами [11, с. 137-138]. Їм було надане право затверджувати правила для завідування науково-учбовими закладами при університетах. Так, на засіданні 19 грудня 1864 р. рада Харківського університету розробила правила для завідування музеєм образотворчих мистецтв та старожитностей в університеті, правила для занять живописом в музеї [14, с. 38-40].

Обов'язком університетських рад став розгляд фінансового кошторису, розподіл за факультетами штатних сум, визначення статей витрат спеціальних коштів університету [12, с. 36-41].

Таким чином, викладене вище дає змогу вести мову про розширення повноважень колегіального органу управління – університетської ради. Суттєво збільшувались повноваження ради як у частині управління навчальною (затвердження постанов університетського суду, розподіл предметів та порядок їх викладання на факультетах університету, присудження медалей, призначення стипендій), науковою (розгляд та ухвалення рішень щодо рекомендації видання наукових праць) та фінансовою діяльністю (розгляд кошторису університету; збір, розподіл та використання сум, які надходили за слухання лекцій тощо). Отже, збільшення повноважень ради сприяло відновленню та розширенню автономії університету в начальній, науковій та фінансово-господарській сферах.

Чимало змін відбулося з прийняттям статуту 1863 р. й на рівні факультету. До повноважень факультетської ради належали: заміщення вакансій, затвердження навчальних програм, рекомендування до друку наукових праць тощо. Змінився й порядок обрання на посади викладачів. Якщо статут 1835 р. надавав право висування

кандидатур університетській раді, то за статутом 1863 р. це право мали факультети. Претендент на посаду професора або приват-доцента повинен був прочитати в присутності членів факультету дві пробні лекції (§ 69). Голосування проводилося спочатку на факультетських зборах, згодом на засіданні ради. Щоб бути обраним необхідно було набрати під час засідання ради та голосування абсолютну більшість голосів.

Достатньо цікаво вирішував статут 1863 р. проблему з викладацькими кадрами: було змінено порядок балотування професорів, що прослужили 25 років (необхідно було одержати 2/3 голосів ради); після 25 років перебування на посаді професор повинен був переобиратися через кожні 5 років.

За статутом 1863 р., надзвичайно зросла роль факультетських зборів в організації учбової діяльності. Фактично всі питання, які остаточно затверджувалися університетською радою, готувалися факультетами.

Організація управлінської діяльності у вітчизняних університетах чітко регламентувалася уведенням положень статуту 1863 р., що надзвичайно посилив дієвість колегіальних органів – університетської ради та факультетських колегій (зборів). Це сприяло розвитку ініціативи цих інституцій, пошукам нових рішень у розв'язанні проблем навчальної діяльності. Майже кожне засідання університетської ради демонструвало приклад прагнення її членів творчо підійти до вирішення питань. Важливими документами, які дають змогу прослідкувати механізм організації навчального процесу в університетах, є протоколи засідань університетських рад [10-14].

Разом з тим, достатньо багато повноважень залишилось у міністра, а саме: затвердження на посадах професорів, яких рекомендувала рада; призначення очільників кафедр, посади яких були вакантними протягом року. Доценти та лектори затверджувалися попечителем учбового округу, приват-доценти – рішенням університетської ради із подальшим затвердженням на посаді попечителем учбового округу.

На початку 1880-х років І.Делянов та Д.Толстой розробили проект нового статуту, обговорення якого у Державній раді тривало протягом 1882-1884 років. Реакція відомих учених на статут (від 23 серпня 1884 р.) та реформу освіти була переважно негативною (М.Пирогов, П. Виноградов, П.Георгієвський, Б. Чичерін, П.Мілюков та ін.). Тому закономірно виникає питання: що ж слугувало причиною негативної оцінки? Насамперед, обсяги повноважень університетської ради за статутом 1884 р. значно обмежувалися, ректор та декани факультетів призначалися «згори», посилювався безпосередній вплив міністра на регламентацію університетського життя, зміни щодо реорганізації (об'єднання, розділу) та відкриття нових кафедр також залежали від міністра, навіть заміщення професорських вакансій стало його особистим правом. Самостійне рішення приймала рада лише при затвердженні вчених ступенів, при встановленні загального числа медалей, що присуджувалися студентам. Університетська рада за своїм призначенням ставала інстанцією з передання навчальних справ між факультетом та попечителем. Правила, які університетські ради розробляли раніше самостійно, відтепер були уніфіковані та затверджувались міністерством, зокрема «Правила про прийом до студентів університету», «Правила про оплату за слухання лекцій», «Правила для студентів під час проходження курсу» тощо [3].

За статутом 1884 року, управління на рівні факультету здійснювалось деканом, який факультету призначався попечителем, та затверджувався міністром, та факультетськими зборами. Таким чином, зменшувалася залежність декана від позиції професорів, натомість посилювалась вертикаль державного управління на рівні попечителя та міністра. Значно менші права, за статутом 1884 року, мали факультетські збори до компетенції яких було віднесено ряд питань: розгляд та рекомендація наукових видань до друку, видача студентам випускних свідоцтв та медалей, розгляд звітів викладачів, призначення щорічних засідань для написання студентських творів, організація іспитів на вчені ступені, іспитів для одержання стипендій та грошових допомог, призначення стипендій тощо.

Висновок. Отже, організація управлінської діяльності в університетах України XIX століття відбувалася відповідно до університетських статутів 1804, 1835, 1863 й 1884 років. Основні положення статутів істотно впливали на способи поєднання формального керівництва, що здійснювалось ректором та деканами, з роботою органів колегіального самоврядування.

Відзначимо, що перший досвід запровадження системи колегіального управління за статутом 1804 року було репрезентовано у Харківському університеті (з 1805 р.). Суттєве звуження автономії та, водночас, збільшення державного впливу на діяльність університетів відбулося із прийняттям статуту 1835 року. Університетський статут 1863 р. впроваджував університетську автономію, оскільки надавав широкі повноваження колегіальним органам університетів – радам та факультетським зборам. За університетським статутом 1884 р. збільшилась регламентація діяльності колегіальних університетських органів.

Список використаних джерел

1. Багалеї Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования :1805-1905 гг. – Х. : Тип. Ун-та, 1906. – 329 с.
2. Глинский Б. Университетские уставы (1755-1884 гг.) / Б.Б. Глинский // Исторический вестник. – 1900. – №1-2.
3. Журнал Министерства народного просвещения – 1885. – №7.
4. Журнал Министерства народного просвещения. – 1863. – № 6.
5. Зеленська Л., Золотухіна С. Реалізація принципу колегіального управління у вітчизняних університетах XIX століття / Л. Зеленська, С. Золотухіна // Історико-педагогічний альманах. – 2009. – №2. – С. 52-57.
6. Куліш С. Участь харківської професури у створенні університетського статуту XIX століття: спроба актуалізації історичного досвіду / С.М. Куліш // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. Полтава, 2011. – Вип. 8. – Ч.1. – С. 199-203.
7. Общий устав Императорских Российских Университетов (18 июня 1863) // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – СПб., 1855-1864. – Т. 3. – С.1040-1106.
8. Общий Устав императорских российских университетов. – СПб., 1835.
9. Общий Устав императорских российских университетов 1884 года. – Харьков, 1911. – 59 с.
10. Протоколы заседаний Совета имп. Харьковского университета. – Х., 1867. – С.45-55.
11. Протоколы заседаний Совета имп. Харьковского университета. – Х., 1868. – С. 136-138.
12. Протоколы заседаний Совета имп. Харьковского университета. – Х., 1865. – С. 36-41.
13. Протоколы заседаний Совета имп. Харьковского университета. – Х., 1863. – С. 3-4.
14. Протоколы заседаний совета Харьковского университета. – Х., 1864. – С. 32-33 (протокол № 4 от 22 апреля 1864 г.); С. 38-40 (протокол №5 от 19 декабря 1864 г.).
15. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1955. – 386 с.
16. Шаравара Т. Дорадянська історіографія університетських реформ другої половини XIX – початку XX століття у Російській імперії / Т. Шаравара // Українознавство. – 2011. - №1. – С. 99-103.
17. Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805-1820) / Л. Яновський. – Харків: Майдан, 2004. – 508 с.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2012

Кирдан Е.

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, Украина

УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ОТЕЧЕСТВЕННЫХ УНИВЕРСИТЕТАХ XIX ВЕКА

В статье исследованы организационные основы управленческой деятельности в университетах Украины XIX века. Отображены основные положения университетских уставов 1804, 1835, 1863 и 1884 годов и проанализировано изменение внутриуниверситетского управления, которое связано с их введением. Рассмотрен вопрос о автономии университетов, определено содержание управленческой деятельности ректора, деканов и коллегиальных органов управления.

Ключевые слова: управление, университет, реформа, университетский устав, попечитель, ректор, автономия, историография.

Kirdan O.

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

MANAGEMENT ACTIVITIES IN NATIVE UNIVERSITIES OF XIX CENTURY

Organizational principles of administrative activity at universities of Ukraine of XIX century are investigated in the article. Basic regulations of the universities' statutes of 1835, 1836 and 1884 are described and changes of internal university management are analyzed that is connected with their introduction. Question concerning autonomy of the universities is raised, maintenance of administrative activity of head of the university, deans and collective organs of management is outlined.

Key words: *management, university, reform, university's statute, guardian, head of the university, autonomy, historiography.*